

О. В. Ляхова

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Детермінологізація й розширення значення слова в лексичній системі сучасної української мови

Ляхова О. В. Детермінологізація й розширення значення слова в лексичній системі сучасної української мови. У статті розглянуто сучасні наукові погляди на сутність і природу терміна, а також термінологізації й детермінологізації. Розглянуто активну дію детермінологізації як одного зі способів розширення семантики лексичних одиниць і з'ясовано основні закономірності цього явища.

Ключові слова: *термін, термінологізація, детермінологізація, семантика слова, звуження / розширення значення слова.*

Ляхова О. В. Детерминологизация и расширение значения слова в лексической системе современного украинского языка. В статье рассмотрены современные научные взгляды на сущность и природу термина, а также терминологизации и детерминологизации. Рассмотрено активное действие детерминологизации как одного из способов расширения семантики лексических единиц и выяснены основные закономерности этого явления.

Ключевые слова: *термин, терминологизация, детерминологизация, семантика слова, сужение / расширение значения слова.*

Lyakhova O. V. The determinologization and the generalizations of word's meaning in the lexical system of modern Ukrainian. The modern scientific views of term, terminologization and determinologization essence and nature are considered in the article. The active action of determinologization as one way to generalization of words' meaning and regularities of this phenomenon are determined.

Key words: *term, terminologization, determinologization, word semantics, concretization / generalization of word's meaning.*

Мова, як засіб створення, передавання і збереження інформації, тісно пов'язана із практичною діяльністю її носія – людини. Одним із виявів цього зв'язку є спеціальна науково-технічна, соціально-політична, мистецька чи релігійно-філософська мова – так звана фахова мова, або термінологія, яка, за словами дослідників, наразі складає «переважну частину лінгвістичного фонду» [6:5]. Термін як елемент спеціальної лексики відзначається «однозначністю в межах визначеного термінологічного поля, відсутністю синонімії та антонімії, емоційної маркованості» [23:493], але, будучи одночасно й одиницею динамічного словника мови в цілому, часто може втрачати ознаки своєї «ідеальності»: виходити за межі фахової мови та вступати у різноманітні відношення з іншими лексемами. Із цього приводу слушним є зауваження Ж. В. Красножан про те, що термін може зазнавати в мові таких змін, як звичайне слово – розширювати, звужувати або змінювати свою семантику, входити до складу порівнянь, метафор, вживатися в переосмисленому значенні, закріплювати за собою це значення» [13:175].

З огляду на це в лінгвістиці прийнято говорити про термінологізацію й детермінологізацію. Як стверджують дослідники, «між термінами та загальноновживаною лексикою відбувається постійний обмін: слова загального вжитку змінюють своє основне лексичне значення й стають термінами, а терміни все частіше входять до складу загальнономовних одиниць» [16:135]. Узаємодія спеціальної й загальноновживаної лексики стала предметом вивчення в працях багатьох мовознавців (В. В. Виноградова, В. П. Даниленка, В. В. Жайворонка, О. П. Єрмакової, Л. А. Капанадзе, Л. В. Кутаревої, Г. П. Мацюк, І. І. Огієнка, Т. І. Панько, Л. М. Полюги, В. М. Русанівського, Г. В. Чорновол та ін.). Здебільшого об'єктом системного дослідження були різні галузеві терміносистеми, а також збагачення їх за рахунок власних мовних засобів або лексичних запозичень.

Актуальність нашої статті зумовлена тим фактом, що детермінологізація, у порівнянні з термінологізацією, меншою мірою досліджена в сучасному мовознавстві, а зв'язок детермінологізації з таким мовним явищем, як розширення значення слова, ще не був об'єктом окремого лінгвістичного дослідження. Мета статті – розглянути процес детермінологізації з погляду зміни семантики лексичних одиниць у бік її розширення.

Задля реалізації мети передусім звернемо увагу на розуміння сутності взаємодії спеціальної й загальноновживаної лексики в науковій літературі.

У сучасній лінгвістиці термін «термінологізація» досі не має остаточної понятійної закріпленості. У широкому розумінні термінологізацією називають усі процеси утворення нових термінів за допомогою семантичного переосмислення загальноновживаної лексики, тобто спосіб мовної номінації, для якого основним засобом творення нового терміна є семантичний розвиток слова [7: 31; 22:274]. У вузькому розумінні словом «термінологізація» називають окремі семантичні зміни, що супроводжують перехід загальноновживаного слова в спеціальне. Зокрема, термінологізацію розглядають як перетворення загальноновживаної одиниці в термін зі збереженням обсягу її семантики (С. В. Гриньов); зміни, пов'язані зі звуженням або розширенням значення загальноновживаного слова (В. В. Виноградов, В. П. Даниленко); а також як процес, пов'язаний виключно зі звуженням значення загальноновживаного слова (О. Д. Митрофанова).

Здебільшого, говорячи про термінологізацію, учені відзначають зворотній до розширення значення процес – звуження семантики загальноновживаного слова при одночасному збагаченні його змісту [19:107; 4:3]. При цьому звуження семантики внаслідок термінологізації розуміють як результат внутрішньослівних семантичних зміщень [27:171], основною умовою яких є «спеціалізація номінативного значення» мовної одиниці [25:146].

На думку О. М. Тур, однак, помилковим є розуміння термінологізації виключно як втрати словом більш загального (широкого) значення та заміну його більш вузьким (спеціальним) [25:146]. Таке розуміння спеціалізації загальноновживаної лексики заперечує і Б. Н. Головін, стверджуючи, що «дуже часто поряд із термінологічним значенням живе і загальне, не термінологічне» [5:97], що свідчить на користь непоодиноких випадків розширення значення мовних одиниць під час їхньої термінологізації.

Про те, що слова в процесі термінологізації розширюють семантику, говорить і С. Б. Стасевський. Дослідник доводить свою думку на прикладі іменника *клас*, який, крім загальновідомих значень, набуває як термін ще й нових – указує на ступінь майстерності (*клас точності обробки, клас чистоти обробки*), на родову ознаку (*клас ґрунтообробних, посівних, садильних, збиральних машин*) тощо [20:67].

На нашу думку, яскравим прикладом термінологізації, яка викликає розширення значення мовної одиниці, може слугувати утворення терміна *супутник* «небесне тіло, яке рухається навколо планети або зірки». Спеціальне значення слова постало на ґрунті загальноновживаних його значень, поданих у словнику як «той, хто йде, їде, подорожує і т. ін. разом із ким-небудь; той, хто постійно перебуває, живе, працює і т. ін. з ким-небудь; те, що завжди потрібне кому-небудь і постійно супроводжує його», «те, що тісно пов'язане з чим-небудь; те, що росте, зустрічається і т. ін. разом із чим-небудь або поблизу чогось» [3:1416]. Як бачимо, термін *супутник*, маючи цілком спеціальне значення, застосовуване в астрономії, в цілому зберігає основний елемент значення загальновідомого слова «те, що супроводжує кого-, що-небудь». При цьому фахова лексема не називає якийсь один предмет із числа подібних: супутником будь-якого небесного тіла може бути інше небесне тіло або технічний об'єкт (наприклад, штучний супутник Землі). Отже, термінологізована лексема *супутник* помітно розширила своє значення, порівняно із одиницею загальноновживаної лексики.

Незважаючи на вищезазначене, маємо констатувати, що здебільшого термінологізація викликає звуження семантики слова, на що вказує й багато дослідників [8:83; 11:69; 12:5; 15:38]. На відміну від термінологізації, детермінологізація часто спричиняє розширення значення слова аж до появи в словнику одиниці із максимально широкою семантикою.

За традиційним уявленням детермінологізацією називають «уживлення» термінів у загальну мову [16:138]. Учені включають до детермінологізації як процеси поступової узуалізації термінологічного значення (так звана функціональна детермінологізація), так і появу різних нових значень і, відповідно, нових утворень на основі фахової одиниці (семантична детермінологізація) [9:8]. Обидва процеси мають наслідком явище, коли «термін покидає вузьконаукову систему свого функціонування і стає відомим не тільки обмеженому колу спеціалістів конкретної галузі знань, а всім носіям мови» [18:206]. В основі розвитку нетермінологічних значень від термінологічних, на думку О. М. Тур, лежить абстрагуюча властивість людського мислення – встановлювати зв'язки між поняттями наукової і побутової сфер [25:147].

Деякі вчені відзначають, що детермінологізація може мати в мові два вияви: 1) уходження терміна у формі слова з термінологічним значенням до складу загальної мови; 2) перенесення значення колишнього вузькоспеціального слова (часто шляхом метафоризації) на нову одиницю побутового словника [21:134].

Ми погоджуємося з думкою тих дослідників, які тісно пов'язують детермінологізацію з розширенням значення слова. Зокрема, прихильниця такого погляду О. П. Єрмакова називає розширення семантики одним із виявів процесу детермінологізації й деполітизації, що спостерігаються, наприклад, у словах *фігурант* (із колишнім значенням «статист» і сучасним «той, хто десь якимось чином фігурує»), *користувач* («особа, у якої в користуванні знаходиться яке-небудь майно» і «той, хто користується чим-небудь»), *розстріляти* («виконати найвищу міру покарання» і «піддати обстрілу») та ін. [10:25].

Багато дослідників, серед яких І. Р. Гальперін, М. І. Мостовий, Н. М. Лебедева, К. С. Посиліна, трактують детермінологізацію власне як розширення терміном свого значення [26:77; 17:195–196; 14:170]. Наприклад, Н. М. Лебедева і К. С. Посиліна, з'ясовуючи проблему детермінологізації спеціальної лексики на прикладі корпоративної мови, у тому числі жаргону й сленгу, стверджують, що при детермінологізації жаргонової одиниці «семантична структура слова значно ускладнювалася, оскільки на спеціальне значення накладалося загальноновживане» [14:172]. Дослідниці наводять приклад розширення семантики церковного терміна *халтура* «служба за померлим, відспівування», запозиченого корпоративним жаргоном через метафоричне використання слова в значенні «крадіжка в домі, де знаходиться померлий» → «легка пожива, на відміну від пограбувань, пов'язаних із ризиком». Зрештою в загальнономовному словнику *халтура* позначає будь-яку легку поживу або прибуток.

По-своєму розуміє розширення значення колишніх термінів Ж. В. Красножан. Досліджуючи функціонування детермінологізованих лексем у художньому тексті, дослідниця звертає увагу на те, що для розширення семантики такими одиницями використовується одна або кілька семантичних структур слова, які вказують на форму, зовнішній вигляд позначуваного предмета [13:176]. Так, слово *ілюмінатор*, відоме нам у значенні терміна «кругле, з грубого скла вікно на кораблі», у контексті «Вікно я зробив собі, як ілюмінатор» втрачає своє первинне термінологічне значення і вживається для вказівки на форму звичайного вікна [13:176]. Як бачимо, за логікою міркувань дослідниці розширення семантики терміна відбувається на підставі його метафоризації.

У своїй роботі ми керуємося розумінням детермінологізації як однієї з причин розширення значення слів у мові. Зважаючи також на тлумачення розширення значення у працях Т. О. Бевз як елімінації конкретної семантичної ознаки, зорієнтованої на певний денотат, та витіснення її більш загальною ознакою, що дозволяє співвідносити слово з ширшим колом явищ, [1:6], вважаємо детермінологізацію важливим процесом, який часто викликає появу нових одиниць із максимально широким семантичним обсягом.

Під дією різних екстралінгвальних і власне лінгвальних чинників загальноновживана мова поповнилася великою кількістю одиниць загальнотехнічної, економічної, військової, медичної, будівельної, педагогічної, юридичної, лінгвістичної, соціально-політичної, мистецької термінології тощо. Аналіз мовного матеріалу дає підстави стверджувати, що розширили своє значення слова *аванс*, *аварія*, *авт ономія*, *адаптація*, *акробат*, *аксіома*, *акцент*, *алгорит м*, *алерген*, *ампула*, *ампут ація*, *амуніція*, *анафема*, *андеграунд* (*андерграунд*), *апеляція*, *апендикс*, *апет ит*, *апогей*, *асиміляція*, *аскет*, *ат лет*, *аудит*, *баланс*, *болот о*, *бонус*, *бут афорія*, *вакуум*, *вект ор*, *вердикт*, *гібрид*, *гіпот еза*, *грот еск*, *дебат и*, *дисфункція*, *допінг*, *дрейф*, *експансія*, *кодекс*, *офсайд*, *парит ет*, *плацебо*, *ремікс*, *рецензія*, *рецидив*, *римейк*, *фальст арт*, *юриспруденція* та багато ін.

Цікаво, на нашу думку, простежити зміну значення військовим терміном *амуніція*. Дослідник англійської військової фахової мови Д. В. Василенко подає аналіз зміни семантики англійського терміна *ammunition*: спеціальне значення «механізм, нашпигований вибуховими речовинами, металевими вибуховими речовинами, піротехнічними засобами, ініціюючим складом, ядерним, біологічним або хімічним матеріалом, що його використовують у військових операціях, включаючи підривання» в загальній лексиці отримує відповідник «будь-який матеріал, засіб, зброя і таке інше, що використовують у будь-якому конфлікті» [2:68]. Схожий процес зміни значення відбувся й у сучасній українській мові. Так, за словником фахової лексики слово *амуніція* означає «сукупність речей, що становлять спорядження військовослужбовця (крім одягу і зброї)» [24:24]. Уходячи до розмовної мови, термін набуває значення «сукупність будь-яких речей для заняття якоюсь справою» (див. контекстуальне вживання: *Амуніція для першачка. У ст олиці завершує ься сезон підгот овки до нового навчального року. Насамперед це ст осуєт ься придбання учнівської форми т а канцелярського приладдя...* (Хрещатик, № 120, 2010); *Незабаром рипнули в прихож ій двері, і в хат у вст упив бат ько з т орбами на плечах. Він здійняв свою амуніцію, передягся і ввійшов у світ лицьо з запаленою папіросою в губах* (Нечуй-Левицький)). Але якщо

Д. В. Василенко детермінологізацію лексеми *ammunition* пояснює як спрощення значення [2:68], то ми розглядаємо процес зміни семантики терміном *амуніція* виключно з точки зору її розширення від конкретного значення, уживаного в обмеженому колі ситуацій, до широкого, узагальненого.

Аналогічним чином відбувається детермінологізація ряду інших одиниць: *апендикс* мед. «кінцева частина сліпої кишки людини та деяких хребетних тварин» [24:30] → «відгалуження, зайва частина чого-небудь» (*Січ була т аким собі апендиксом, куди зливався непот ріб* (запис на військово-історичному форумі forum.milua.org)); *апогей* астр. «найвіддаленіша від центру Землі точка орбіти місяця або штучного супутника Землі» [24:30] → «кінцева, найвища точка чого-небудь; найяскравіший вияв чогось» (*...я її в т аку ніч писала, після якої, певне, буду довго жити и, коли вж е т оді ж ива ост алась. І навіть ь писала, не перет равивши т уги, а в самому її апогею* (Леся Українка)); *бут афорія* мист. «зроблені з легких і дешевих матеріалів копії справжніх речей, що використовують у театрі як предмети сценічної обстановки», торг. «копії наявних у продажу товарів, спеціально виготовлені для обладнання вітрин, реклами тощо» [24: 62] → «копія, імітація чого-небудь, щось несправжнє» (*Тіньовий уряд Тимошенко – це бут афорія, т ам немає реальних прет ендент ів на мініст ерські посади...* (Західна інформаційна корпорація, квітень 2010)); *вердикт* юр. «рішення присяжних засідателів у суді щодо винності чи невинності підсудного» [24:68] → «яке-небудь прийняте рішення стосовно чогось» («*Євро-вердикт* ». *Чи дозволять приймат и Євро-2012 чот ирьом українським міст ам?* (The Epoch Times, грудень 2009)); *гібрид* біол. «тваринний або рослинний організм, виведений за допомогою схрещування (гібридизації)» [24:84] → «що-небудь, що поєднує в собі ознаки двох чи більшої кількості об'єктів» (*І ми одерж али, взагал-т о, гібрид, не відомий ні в одній сист емі економік світ у або в розвинених країнах...* (KyivPost, грудень 2010)); *дрейф* мор. «пасивний рух плаваючого тіла під дією течії, вітру, хвиль», мор., ав. «відхилення судна або літака від узятото курсу під дією чого-небудь» [24:114] → «пасивний рух чого-небудь; неправильний рух» (*Я чомусь вірю в природний відбір серед політ иків саме т епер. Част ина їх мож е невдовзі здійснит и свій ост анній дрейф, але саме ост анній...* (Дніпроград, березень 2010)); *плацебо* мед. «препарат чи процедура, що не має прямої дії, але приписується пацієнту для його заспокоєння» [24:285] → «щось, що поліпшує стан чи заспокоює без фактичної дії» (*Плацебо для ледаря. Дават и хабара чи не дават и – шанси вст упу до ВНЗ факт ично однакові* (Дзеркало тижня, квітень 2008)) тощо. Нами було виявлено цікаву особливість детермінологізованих одиниць із широкою семантикою: усі згадані вище випадки детермінологізації відзначаються широким значенням лише в розмовній мові та близькій до неї художній чи публіцистичній, у той час як непоодинокими є випадки лексикографічної фіксації вузькоспеціальних і розширених загальнономовних значень окремих лексем. Наприклад, термінологічні й розширені значення мають у словнику фахової лексики слова *альянс* політ. «об'єднання держав, організацій на основі договірних зобов'язань» і «спілка або об'єднання взагалі» [24:22], *гат унок* «сорт, розряд виробу за якістю» і «різновид чого-небудь» [24:94], *девальвація* фін. «законодавчо проголошене зниження золотого вмісту державної грошової одиниці, зниження курсу своєї або іноземної валюти» і «зниження рівня, знецінення взагалі чого-небудь» [24:98] і под. Таку ситуацію пояснюємо загальною складністю механізму розширення значення внаслідок детермінологізації, а також тим, що детермінологізовані терміни, як слушно зауважує Ж. В. Красножан, досить активно поповнюють лексичну систему мови [13:177], що спричиняє труднощі у своєчасному їх фіксуванні словниками.

Отже, фахова лексика є важливою складовою словника будь-якої мови. Уходячи до загального вжитку, терміни не перестають функціонувати в межах відповідних терміносистем. При цьому освоєння розмовною мовою спеціальної лексики часто спричиняє розширення значення термінів до появи в загальнонародному словнику одиниць із максимально широкою семантикою.

Література

1. Бевз Т. Загальні закономірності семантичної деривації (на матеріалі неологізмів педагогічної галузі) / Т. Бевз // Наукові записки. — Кіровоград, 2001. — Вип. 35. — С. 3 — 7.
2. Василенко Д. Детермінологізація англійських військових термінів ХХ — початку ХХІ століття (діахронічний аспект) / Д. Василенко // Мандрівець: наук. журнал. — 2007. — № 2. — С. 68 — 71.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. — 1728 с.

4. Винокур Г. О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии / Г. О. Винокур // Труды Московского института философии, литературы и истории. — М., 1939. — Т. 5. — С. 3 — 54.
5. Головин Б. Н. Введение в языкознание / Б. Н. Головин. — М.: Высш. шк., 1977. — 311 с.
6. Д'яков А. С. Основи термінотворення: Семантичні та соціолінгвістичні аспекти / А. С. Д'яков, Т. Р. Кияк, З. Б. Куделько. — Київ: ВД «KM Academia», 2000. — 218 с.
7. Даниленко В. П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов / В. П. Даниленко // Исследования по русской терминологии. — М., 1971. — С. 7 — 67.
8. Даниленко В. П. О терминологическом словообразовании / В. П. Даниленко // Вопросы языкознания. — 1973. — № 4. — С. 76 — 85.
9. Думитру Э. Особенности развития и современное состояние русской геоморфологической терминологии: автореф. дис. на соиск. ученой степени канд. филол. наук: спец. 10.02.01 «Русский язык» / Э. Думитру. — М., 2008. — 24 с.
10. Ермакова О. Семантические процессы в русском языке на рубеже веков / О. Ермакова // Acta Neophilologica. — Olsztyn, 2006. — VIII. — С. 23 — 32.
11. Жубуева А. Ф. Технические возможности русского языка в области предметной номинации / А. Ф. Жубуева // Актуальные вопросы русской лексикологии и терминологии. — Алма-Ата, 1986. — С. 67 — 71.
12. Кичева И. В. Разновидности вторичной номинации в отраслевых терминологиях / И. В. Кичева // Университетские чтения. — Пятигорск, 2008. — Вып. 1. — Режим доступа: http://www.pglu.ru/lib/publications/University_Reading/2008/I/uch_2008_I_00009.pdf.
13. Красножан Ж. Функції детермінологізованих лексем у художньому тексті / Ж. Красножан // Науковий вісник Херсонського державного університету. — Херсон, 2009. — Вип. IX. — С. 175 — 177.
14. Лебедева Н. М. Детерминализация в корпоративном дискурсе (на материале специальной лексики) / Н. М. Лебедева, Е. С. Посылина // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. — Симферополь, 2007. — Т. 20 (59). — №1. — С. 170 — 173.
15. Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии: Вопросы теории и методики / Д. С. Лотте. — М.: Изд-во АН СССР, 1961. — 158 с.
16. Михалевич О. Термінологізація та детермінологізація в економічній терміносистемі / О. Михалевич // Мовознавчий вісник: зб. наук. праць. — Черкаси, 2009. — Вип. 9. — С. 135 — 141.
17. Мостовий М. І. Лексикологія англійської мови / М. І. Мостовий. — Х.: Основа, 1993. — 256 с.
18. Панько Т. І. Українське термінознавство: підручник / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. — Львів: Світ, 1994. — 216 с.
19. Пауль Г. Принципы истории языка / перев. с нем. под ред. А. А. Холодовича. — М.: Изд-во иностранной литературы, 1960. — 500 с.
20. Стасевський С. Б. Шляхи виникнення термінологічних значень / С. Б. Стасевський // Культура слова. — 1978. — Вип. 15. — С. 66 — 70.
21. Суперанская А. В. Общая терминология: Вопросы теории / А. В. Суперанская, Н. В. Подольская, Н. В. Васильева. — М.: Наука, 1989. — 246 с.
22. Татаринов В. А. Теория терминоведения: в 3 т. / В. А. Татаринов. — М.: Московский музей, 1996. — Т. 1. — 311 с.
23. Тиха Л. Термінологічна лексика як компонент метафоричних конструкцій (на матеріалі поезій Івана Драча) / Л. Тиха // Вісник Львівського університету. — Львів, 2004. — Вип. 34. — Ч. I. — С. 493 — 498.
24. Тлумачний словник сучасної української мови: Фахова лексика: Близько 20 000 слів / за заг. ред. проф. В. С. Калашника. — Х.: ФОП Співак Т. К., 2009. — 464 с.
25. Тур О. М. Семантичне переосмислення лексем як один зі способів творення сучасних термінів землеустрою та кадастру / О. М. Тур // Наукові паці. — Миколаїв, 2009. — Вип. 92. — Том 105. — С. 145 — 149.
26. Galperin I. R. Stylistics / I. R. Galperin. — Moscow: Higher School, 1977. — 336 p.
27. Malkiel Y. Word-external, but System-internal causes of Lexical Semantic change / Y. Malkiel // Res Philologica. — М.; Л.: Наука, 1990. — С. 170 — 175.